

دانشگاه الزهراء(س)

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته الهیات - گرایش تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی

عنوان

جایگاه خط نستعلیق در عصر قاجار

استادان راهنما

دکتر سید احمد رضا خضری

دکتر زهرا ربانی

دانشجو

رضوان لطفی خزائی

اسفند ۱۳۹۲

دانشگاه الزهراء(س)

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته الهیات - گرایش تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی

عنوان

جایگاه خط نستعلیق در عصر قاجار

استادان راهنما

دکتر سید احمد رضا خضری

دکتر زهرا ربانی

استاد مشاور

دکتر میترا معنوی راد

دانشجو

رضوان لطفی خزائی

اسفند ۱۳۹۲

الحمد لله
! لبرحمته

کلیه دستاوردهای ناشی از این تحقیق متعلق به

دانشگاه الزهراء (س) است.

تقدیم:

آن جا که طبیعت توقف می کند، هنر آغاز می شود.

« ویل دورانت »

تقدیم به همه هنرمندانی که با تعهد خود برای تعالی جامعه، نوای هنر را به نای وجود بشریت
نواختند.

قدردانی و تشکر:

غیر از هنر که تاج سر آفرینش است بنیاد هیچ منزلتی پایدار نیست

با نهایت تشکر و قدردانی از زحمات بی دریغ استادان راهنما جناب آقای دکتر سید احمد رضا خضری و سرکار خانم دکتر زهرا ربانی و نیز استاد مشاورم سرکار خانم دکتر میترا معنوی راد که در تدوین این پایان نامه در کنارم بودند.

هم چنین سپاس قلبی خود را از راهنمایی های ارزشمند استاد و خوشنویس گرانقدر محمد حیدری، هنرمند بزرگوار سید مصطفی میرسالاری و پژوهشگر ارجمند کاوه تیموری، که در طول این پژوهش مرا یاری رساندند، ابراز می دارم.

چکیده

خوشنویسی به عنوان بخشی از هنر اسلامی در بین مسلمانان دارای اهمیت به سزایی می باشد. در میان خطوط اسلامی، خط نستعلیق که از آن به عنوان دومین خط ایرانی یاد می شود، از بدو پیدایش، مورد توجه خوشنویسان قرار گرفت. عصر قاجار را می توان یکی از دوره های مهم و مؤثر در رونق و شکوفایی خط نستعلیق به شمار آورد. در این عصر خط نستعلیق پس از یک دوره رکود، حیاتی دوباره یافت و به دوره ای از درخشش و شکوفایی خود گام نهاد. با توجه به اهمیت خوشنویسی در عصر قاجار، این پژوهش بر آن است بر اساس روش توصیفی - تحلیلی، به بررسی جایگاه خط نستعلیق در آن دوره بپردازد و مهم ترین مسأله پژوهش، بررسی عوامل مؤثر بر رونق و رکود خط نستعلیق، تحولات، کاربردها و معرفی مکاتب رایج آن در عصر قاجار می باشد. شاهان قاجار که عمدتاً افراد هنردوستی بودند، به عنوان حامیان اصلی خوشنویسی، زمینه مناسبی برای رشد این هنر فراهم کردند و در رونق آن نقش مؤثری داشتند. علاوه بر این، چاپ سنگی نیز نقش مهمی در تحول خط نستعلیق در عصر قاجار داشت که این امر به بروز تغییراتی در شیوه نوشتن آن خط منجر شد. به همین دلیل در عصر قاجار خط نستعلیق کاربردهای مختلفی پیدا کرد که از جمله آن ها می توان به کتیبه نگاری، نوشتن روزنامه ها و نسخ خطی، حکاکی مهرها، قطعه نویسی، مرقع نگاری و تزیین اشیاء اشاره کرد. نکته بارز و حائز اهمیت پیرامون خوشنویسی در عصر قاجار، پیدایش مکتب کلهر در کنار مکتب مرسوم و شناخته شده میرعماد بود که شیوه ای تازه در نوشتن خط نستعلیق پیش روی خوشنویسان قرار داد. یافته های این پژوهش نشان می دهد که علی رغم توجه به خوشنویسی از سوی طبقات مختلف جامعه و رشد و بالندگی آن در عصر قاجار، این هنر در اوایل سده چهاردهم هجری و در سال های پایانی عمر این سلسله سیری نزولی یافت که عوامل متعدد سیاسی و اجتماعی در این زمینه نقش داشتند.

واژگان کلیدی: خط نستعلیق، عوامل رونق و رکود، عصر قاجار، مکتب میر عماد، مکتب کلهر.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات

- ۱-۱- مقدمه..... ۱
- ۲-۱- بیان مسأله..... ۲
- ۳-۱- پرسش اصلی..... ۳
- ۴-۱- پرسش های فرعی..... ۳
- ۵-۱- فرضیه های پژوهش..... ۳
- ۶-۱- روش پژوهش..... ۴
- ۷-۱- پیشینه پژوهش..... ۴
- ۸-۱- معرفی منابع و بررسی آن ها..... ۷
- ۱-۸-۱- منابع مکتوب..... ۸
- ۲-۸-۱- آثار هنری..... ۹

فصل دوم: گذری بر پیدایش خط نستعلیق و سیر تحول آن تا پیش از عصر

قاجار

- ۱-۲- پیدایش خط نستعلیق..... ۱۱
- ۲-۲- خط نستعلیق در دوره تیموریان..... ۱۳
- ۳-۲- خط نستعلیق در دوره صفویان..... ۱۹
- ۴-۲- خط نستعلیق در دوره های افشاریه و زندیه..... ۲۴

فصل سوم: عوامل مؤثر بر رونق و رکود خط نستعلیق در عصر قاجار

- ۱-۳- عوامل مؤثر بر رونق خط نستعلیق..... ۲۸

- ۲۸-۱-۱-۳- حمایت برخی از شاهان و شاهزادگان قاجار از خوشنویسی..... ۲۸
- ۲۸-۱-۱-۳- فتحعلی شاه..... ۲۸
- ۳۴-۱-۱-۳- محمد شاه..... ۳۴
- ۳۶-۱-۱-۳- ناصرالدین شاه..... ۳۶
- ۴۳-۱-۲- ظهور صنعت چاپ سنگی..... ۴۳
- ۴۵-۱-۳- علاقه عمومی مردم به خوشنویسی و اهمیت خط خوش در جامعه..... ۴۵
- ۴۶-۲-۳- عوامل مؤثر بر رکود خط نستعلیق..... ۴۶
- ۴۷-۱-۲-۳- بی توجهی برخی از شاهان قاجار به خوشنویسی..... ۴۷
- ۴۷-۱-۲-۳- آقا محمد خان..... ۴۷
- ۴۸-۱-۲-۳- مظفرالدین شاه..... ۴۸
- ۴۸-۱-۲-۳- محمد علی شاه و احمد شاه..... ۴۸
- ۴۸-۲-۲- ظهور صنعت چاپ سربی..... ۴۸
- ۴۹-۲-۳- جنگ جهانی اول..... ۴۹

فصل چهارم: کاربردهای خط نستعلیق در عصر قاجار

- ۵۱-۱-۴- کتیبه نگاری..... ۵۱
- ۵۲-۱-۱-۴- بناهای مذهبی..... ۵۲
- ۵۲-۱-۱-۴- مجموعه مسجد - مدرسه سپه سالار..... ۵۲
- ۵۳-۱-۱-۴- مسجد شاه (سلطانی)..... ۵۳

- ۵۵.....۱-۱-۴-۳- حرم حضرت عبدالعظیم.
- ۵۶.....۱-۱-۴-۴- امامزاده حمزه.....
- ۵۶.....۱-۱-۴-۵- امامزاده طاهر.....
- ۵۷.....۱-۱-۴-۶- تکیه معاون الملک.....
- ۵۹.....۱-۱-۴-۲- بناهای غیر مذهبی.....
- ۵۹.....۱-۲-۱-۴- کاخ گلستان - تالار آینه.....
- ۵۹.....۱-۱-۴-۳- کتیبه های سنگی.....
- ۵۹.....۱-۳-۱-۴- تخت مرمر.....
- ۶۰.....۱-۳-۲- تخت فتحعلی شاهی.....
- ۶۱.....۱-۳-۳- سنگ قبرها.....
- ۶۲.....۲-۴- روزنامه ها.....
- ۶۳.....۱-۲-۴- روزنامه کاغذ اخبار.....
- ۶۳.....۲-۲-۴- روزنامه شرف.....
- ۶۴.....۳-۲-۴- روزنامه شرافت.....
- ۶۶.....۳-۴- نسخ خطی.....
- ۶۶.....۱-۳-۴- اوصاف الاشراف.....
- ۶۷.....۲-۳-۴- کلیات قآنی.....
- ۶۸.....۴-۴- احکام و فرامین حکومتی.....
- ۷۰.....۵-۴- مهرها.....

۶-۴- قطعه نویسی ۷۱

۷-۴- مرقع نگاری ۷۲

۸-۴- آثار هنری ۷۳

فصل پنجم: مکاتب رایج خط نستعلیق در عصر قاجار و شرح حال

خوشنویسان برجسته این دوره

۱-۵- مکتب میر عماد ۷۵

۲-۵- مکتب کلهر ۷۷

۳-۵- نستعلیق نویسان عصر قاجار ۸۱

۱-۳-۵- عباس نوری ۸۱

۲-۳-۵- میرزا اسدالله شیرازی ۸۲

۳-۳-۵- شکرالله نامه نگار ۸۳

۴-۳-۵- میرزا غلامرضا اصفهانی ۸۴

۵-۴-۵- زین العابدین شریفی قزوینی ۸۵

۶-۴-۵- عماد الکتاب ۸۶

نتیجه گیری ۸۸

کتابنامه ۸۹

فهرست تصاویر

صفحه	تصویر
۱۶.....	تصویر ۱-۲ نمونه خط سلطان علی مشهدی.....
۱۷.....	تصویر ۲-۲ چلیپایی به خط میرعلی هروی.....
۲۱.....	تصویر ۳-۲ اثری از علیرضا تبریزی (عباسی).....
۲۳.....	تصویر ۴-۲ چلیپایی به خط میرعماد.....
۳۰.....	تصویر ۱-۳ نمونه ای از دستخط عباس میرزا نائب السلطنه.....
۳۲.....	تصویر ۲-۳ نمونه ای از دستخط میرزا عبدالوهاب اصفهانی.....
۳۳.....	تصویر ۳-۳ اثری از وصال شیرازی.....
۳۵.....	تصویر ۴-۳ نمونه ای از دستخط میرزا غلام رضا اصفهانی.....
۳۵.....	تصویر ۵-۳ اثری از اسدالله شیرازی.....
۳۶.....	تصویر ۶-۳ اثری از میرزا کاظم.....
۳۷.....	تصویر ۷-۳ نمونه ای از دستخط ناصرالدین شاه.....
۳۹.....	تصویر ۸-۳ شماره نخست روزنامه اردوی همایون به خط میرزا محمد رضا کلهر.....
۴۱.....	تصویر ۹-۳ سیاه مشق اثر میرحسین خوشنویس باشی.....
۴۲.....	تصویر ۱۰-۳ قطعه ای به خط محمد حسین شیرازی.....
۵۳.....	تصویر ۱-۴ کتیبه مسجد سپه سالار به خط میرزا غلام رضا اصفهانی.....
۵۳.....	تصویر ۲-۴ آیه نخست سوره نصر به خط میرزا غلام رضا اصفهانی.....
۵۴.....	تصویر ۳-۴ بخشی از کتیبه مسجد شاه به خط ملک الکتاب.....

- تصویر ۴-۴ بخشی از کتیبه مسجد شاه.....۵۴
- تصویر ۴-۵ کتیبه های در خاتم کاری شده حرم حضرت عبدالعظیم.....۵۵
- تصویر ۴-۶ کتیبه های حرم امامزاده طاهر.....۵۷
- تصویر ۴-۷ صحن زینبیه.....۵۸
- تصویر ۴-۸ صحن عباسیه.....۵۸
- تصویر ۴-۹ تخت مرمر واقع در محوطه کاخ گلستان.....۶۰
- تصویر ۴-۱۰ نمای کلی تخت فتحعلی شاهی.....۶۱
- تصویر ۴-۱۱ بخشی از کتیبه تخت فتحعلی شاهی.....۶۱
- تصویر ۴-۱۲ قسمتی از سنگ قبر فتحعلی خان سرتیپ به خط نستعلیق.....۶۲
- تصویر ۴-۱۳ صفحه نخست روزنامه شرف.....۶۴
- تصویر ۴-۱۴ صفحه نخست روزنامه شرافت.....۶۵
- تصویر ۴-۱۵ اوصاف الاشراف به خط وصال شیرازی.....۶۷
- تصویر ۴-۱۶ کلیات قآنی به خط محمد تقی آشتیانی.....۶۸
- تصویر ۴-۱۷ فرمان محمد شاه به خط نستعلیق.....۶۹
- تصویر ۴-۱۸ مهر حکاکی شده به خط نستعلیق.....۷۱
- تصویر ۴-۱۹ قطعه ای به خط میرزا غلام رضا اصفهانی در قالب سیاه مشق.....۷۲
- تصویر ۴-۲۰ مرقع ادعیه.....۷۳
- تصویر ۵-۱ چلیپایی به خط میرعماد.....۷۶
- تصویر ۵-۲ مقایسه دو مکتب میرعماد و کلهر.....۷۹

- تصویر ۳-۵ بخشی از سفرنامه خراسان به خط میرزا محمد رضا کلهر..... ۸۰
- تصویر ۴-۵ چلیپایی به خط عباس نوری به تقلید از میر عماد..... ۸۱
- تصویر ۵-۵ سیاه مشق اثر اسدالله شیرازی ۸۲
- تصویر ۶-۵ لوح یادبود تأسیس کاخ بهارستان ۸۳
- تصویر ۷-۵ سیاه مشق به خط میرزا غلام رضا اصفهانی..... ۸۵
- تصویر ۸-۵ قطعه ای در قالب چلیپا به خط عماد الکتّاب..... ۸۷

فصل اول

کلیات

۱-۱- مقدمه

در میان هنرهای اسلامی، خوشنویسی از اهمیت و جایگاه ویژه ای نزد مسلمانان برخوردار است. هنری که با وجود همه فراز و نشیب ها، هم چنان به حیات خود ادامه داده و گاه نیز دوره های درخشان و پرفروغی را سپری کرده است. این شاخه از هنر، پس از تنزل و افولی که در اواخر سلسله صفوی پیدا کرد و تا زمان افشاریه و زندیه نیز ادامه داشت، بار دیگر در عصر قاجار مورد توجه قرار گرفت و اهمیت بسیاری یافت.

یکی از خطوطی که در عصر قاجار (۱۲۱۰ - ۱۳۴۴ ه. ق) مورد توجه قرار گرفت و در طول یکصد و سی و چهار سال حکمرانی شاهان این سلسله فراز و فرودهای بسیاری داشت، خط نستعلیق بود. علی رغم رونق خوشنویسی و رواج خطوط مختلفی مانند ثلث و نسخ در عصر قاجار، خط نستعلیق بیش از سایر خطوط اهمیت پیدا کرد و از جایگاه والایی برخوردار شد.

در دوره قاجار علاوه بر روح هنری موجود در جامعه، عوامل اجتماعی و سیاسی نیز در رشد و رونق خوشنویسی به ویژه خط نستعلیق مؤثر بودند. منابع گوناگونی هنر و خوشنویسی در عصر قاجار را مورد بحث و بررسی قرار داده اند اما اثر مستقلی که به صورت منسجم به بررسی وضعیت خط نستعلیق در آن عصر بپردازد، موجود نیست. بنابر این با توجه به اهمیت بسیار خط نستعلیق در عصر قاجار، در این پژوهش تنها به آن خط پرداخته شده و هدف پژوهش حاضر بررسی جایگاه خط نستعلیق در عصر قاجار می باشد و سعی بر این بوده که تصویری کلی از وضعیت آن خط در دوره یاد شده ارائه شود. هم چنین موضوعاتی از قبیل عوامل مؤثر

بر رونق و رکود خط نستعلیق، کاربردها و مکاتب رایج خوشنویسی در عصر قاجار مورد شرح و بررسی قرار گرفته اند.

در فصل نخست به کلیات و طراحی مبانی پژوهش پرداخته شده است. فصل دوم ضمن اشاره ای اجمالی به نحوه پیدایش و شکل گیری خط نستعلیق در عصر تیموری، به بیان سیر تحول و معرفی برخی از خوشنویسان تأثیر گذار در آن خط تا قبل از عصر قاجار اختصاص دارد. فصل سوم به علل و عوامل مؤثر بر درخشش و افول خط نستعلیق در عصر قاجار اشاره دارد. در فصل چهارم درباره کاربردهای خط نستعلیق در دوره قاجار سخن گفته شده است و در فصل پنجم نیز ضمن اشاره به مکاتب رایج خط نستعلیق در عصر قاجار و بیان ویژگی های هر مکتب، شاخص ترین خوشنویسان آن عصر معرفی شده اند. در پایان نیز نتایج حاصل از این پژوهش ذکر شده است.

انجام این پژوهش با دشواری هایی همراه بود. نخستین و مهم ترین مشکل در این پژوهش، عدم دسترسی به برخی از آثار خوشنویسان عصر قاجار می باشد. از آن جا که در این پژوهش، درج آثار خوشنویسان و تصاویری از بناهای مربوط به دوره قاجار امری ضروری بود، به دلیل عدم همکاری مسئولین برخی موزه ها و اماکن تاریخی و ممانعت از تصویر برداری، در بخش هایی از پژوهش، فقدان نمونه هایی از آثار خوشنویسان مشاهده می شود. دومین مشکل، تعداد زیاد خوشنویسان عصر قاجار و گاه، هم نام بودن برخی از آن ها بود که منابع، در مواردی تنها به شرح مختصری از زندگی هنری آن ها اکتفا کرده اند.

۱-۲- بیان مسأله

خوشنویسی در عصر قاجار به عنوان یکی از هنرهای رایج و با اهمیت شناخته شد. نیمه دوم سده سیزده و اوایل سده چهاردهم هجری قمری را که هم زمان با حکمرانی شاهان قاجار بود، می توان دوره رونق و شکوفایی خوشنویسی به ویژه خط نستعلیق به شمار آورد. هرچند پیش از دوره قاجار و طی حکومت افشار و زند، هنر و به ویژه خوشنویسی به دلیل اوضاع حاکم بر آن زمان و درگیری ها و آشوب های متعدد، دچار تنزل و رکود شد اما در عصر قاجار بار دیگر خوشنویسی مورد توجه قرار گرفت و حیاتی دوباره یافت. یکی از خطوط رایج که در این عصر بیش از سایر خطوط به آن توجه شد، خط نستعلیق بود. بدیهی است در شکوفایی خوشنویسی و رونق خط نستعلیق در عصر قاجار عوامل بسیاری نقش داشتند. از عوامل مؤثر در

این امر می‌تواند به علاقه برخی از شاهان قاجار به خوشنویسی به ویژه خط نستعلیق اشاره کرد. به همین جهت بسیاری از خوشنویسان جذب دربار می‌شدند و با پیروی از مکاتب رایج آن عصر به آفرینش آثار هنری دست می‌زدند. علاوه بر این، ظهور چاپ سنگی و استفاده از خط نستعلیق در آن صنعت، در رواج این خط سهم به‌سزایی داشت. البته با وجود رونقی که خوشنویسی در زمان شاهانی چون فتحعلی شاه، محمد شاه و ناصرالدین شاه پیدا کرد، در سده چهاردهم هجری قمری و هم‌زمان با حکومت مظفرالدین شاه و شاهان پس از وی یعنی محمدعلی شاه و احمد شاه، این هنر مجدداً در سراسیمه‌ی سقوط افتاد که اوضاع حاکم بر آن دوره مانند آشفتگی‌های سیاسی و اجتماعی و هم‌چنین وقوع جنگ جهانی اول و تبعات پس از آن، تا حدی در این امر مؤثر بودند. نظر به اهمیت خوشنویسی در عصر قاجار و توجه بسیار به خط نستعلیق و درخشش آن خط در دوره مذکور، این پژوهش به بررسی جایگاه خط نستعلیق در عصر قاجار پرداخته و با نگاهی به شاهان این سلسله و نقش آنان در رونق و رکود خط نستعلیق، کاربردهای آن خط و مکاتب رایج آن در عصر قاجار مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۳- پرسش اصلی

خط نستعلیق در عصر قاجار چه وضعیتی داشت؟

۱-۴- پرسش‌های فرعی

۱- چه عواملی در رونق و رکود خط نستعلیق در عصر قاجار مؤثر بودند؟

۲- خط نستعلیق در عصر قاجار چه کاربردهایی داشت؟

۳- کدام مکاتب در این دوره رواج بیشتری داشتند؟

۱-۵- فرضیه‌های پژوهش

۱- حمایت برخی شاهان قاجار از خوشنویسان، ورود صنعت چاپ سنگی در ایران و نیز علاقه مردم جامعه به خط زیبا موجب رونق خط نستعلیق در عصر قاجار شد. هم‌چنین عواملی چون

بی توجهی برخی از حکمرانان به خوشنویسی، رواج چاپ سربی و وقوع جنگ جهانی اول را می توان در رکود این هنر مؤثر دانست.

۲- خط نستعلیق به عنوان یکی از خطوط رایج عصر قاجار در کتیبه ها، برخی از روزنامه ها و کتاب ها مورد استفاده قرار گرفت.

۳- اکثر خوشنویسان این عصر پیرو مکتب میر عماد بودند، اما پس از ظهور محمد رضا کلهر، مکتب او مورد توجه خوشنویسان قرار گرفت.

۱-۶- روش پژوهش

این پژوهش بر پایه روش توصیفی - تحلیلی صورت گرفته است که در آن، پژوهشگر تلاش کرده با طبقه بندی داده ها و مطالب حاصل از مطالعه منابع تاریخی، ابتدا موضوع مورد بحث را توصیف کند، سپس به بررسی جایگاه خط نستعلیق و تحولات آن خط در عصر قاجار بپردازد. هم چنین برای آشنایی بیشتر خواننده با روند تحولات خط نستعلیق و نیز کاربردهای آن در دوره قاجار، با مراجعه به موزه ها و اماکن تاریخی، تصاویری از آثار هنری موجود در ارتباط با موضوع، در بخش های مختلف این پژوهش درج شده است. بنابر این روش گردآوری اطلاعات در پژوهش حاضر کتابخانه ای و میدانی است.

۱-۷- پیشینه پژوهش

هرچند در بین پژوهش ها و مطالعات جدید صورت گرفته درباره جایگاه خط نستعلیق در عصر قاجار، پژوهش مستقلی وجود ندارد، اما در برخی از کتاب ها می توان پیرامون وضعیت خوشنویسی در عصر قاجار و خوشنویسان آن دوره، اطلاعاتی به دست آورد. نکته ای که باید به آن اشاره کرد این است که بیشتر مطالعات و پژوهش هایی که درباره خط و خوشنویسی انجام شده، در قالب تذکره ها و شرح حال خوشنویسان و یا تک نگاری هایی پیرامون آنان می باشد.

درآمدی بر خوشنویسی ایرانی عنوان کتابی است که توسط حمید رضا قلیچ خانی و با هدف تدوین تاریخ مستندی درباره خوشنویسی ایرانی نوشته شده است. همان گونه که از عنوان کتاب پیداست، در این اثر، خوشنویسی در ایران، به صورت کلی مورد بررسی قرار گرفته است و به عنوان اثری جامع پیرامون این هنر حائز اهمیت می باشد. کتاب با بیان مطالبی

درباره پیدایش زبان و خط در ایران آغاز می شود و پس از آن در مورد خاستگاه خط و زبان، خط های رایج در عصر هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان، آموزش خوشنویسی و رساله های آموزشی درباره خوشنویسی مطالب جامعی به خواننده ارائه می دهد. با توجه به این که بحث و بررسی درباره یک موضوع کلی مانند خوشنویسی، امکان بررسی دقیق تر و عمیق تر را در مورد جوانب مختلف این موضوع از پژوهشگر سلب می نماید، در این کتاب نیز، هنگامی که مؤلف در مورد خوشنویسی عصر قاجار سخن می گوید، به صورت اجمالی به تجدید حیات خط نستعلیق اشاره می نماید اما درباره عوامل مؤثر بر این تجدید حیات، توضیح چندانی نمی دهد. در پژوهش حاضر، نگارنده تلاش کرده در فصلی مستقل و با تحلیل مطالب موجود، عواملی که در رونق و رکود خط نستعلیق در عصر قاجار نقش داشتند، مورد بررسی قرار دهد.

یکی از کتاب هایی که درباره خط نستعلیق تألیف شده، *میراث جاوید* نوشته رحیم سلوتی است. این اثر به طور اختصاصی در مورد خط نستعلیق نگاشته شده که مطالبی راجع به پیدایش آن خط، سیر تحولات آن و نستعلیق نویسان معروف از دوره تیموری تا عصر قاجار، به خواننده ارائه می دهد. علی رغم این که اصطلاح پژوهش نامه خط نستعلیق در عنوان کتاب به چشم می خورد، اثر یاد شده بیش از آن که پژوهشی درباره خط نستعلیق باشد، همانند بیشتر آثار تألیف شده در زمینه خوشنویسی، تذکره خوشنویسانی است که در عرصه خط نستعلیق فعالیت داشتند. از طرفی سلوتی در این کتاب به بیان نظریه ای راجع به پیدایش خط نستعلیق پرداخته و معتقد است که ردپای این خط را می توان در قبل از سده چهارم هجری یافت. اگرچه در مورد خط نستعلیق بسیاری از پژوهشگران و محققان بر این عقیده اند که این خط پیش از میرعلی تبریزی وجود داشته و به وسیله او به صورت قاعده مند درآمد، اما به نظر می رسد بیان چنین نظری که پیدایش خط نستعلیق به قرن چهارم هجری بازمی گردد، مطلب جدیدی است که به پژوهشی جامع و کامل در این زمینه نیاز دارد و تنها در چند تصویر نمی تواند ادعای نویسنده را اثبات کند. با وجود این، کتاب از حیث درج آثار متعددی از خوشنویسان، اثری ارزشمند است.

از دیگر کتاب هایی که به صورت تذکره و بیان شرح حال خوشنویسان تألیف شده، *تاریخ خط و خطاطان* نوشته ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی است. مؤلف پس از بیان مطالبی درباره نحوه شکل گیری الفبا و پیدایش خط، به ذکر شرح حال خوشنویسانی که در دوره های مختلف می زیستند، می پردازد. هرچند هدف اصلی مؤلف بیان شرح حال خوشنویسان می باشد، اما درباره خوشنویسان دوره قاجار تنها به ذکر اسامی تعداد معدودی از آن ها اکتفا می کند، در